

УДК 94 (477.43/44)

ББК - 63.3(4Укр3)

Н 16

Н 16 Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України».
/ Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. - Меджибіж - Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. - Ч. 2 - 226 с.

Науковий збірник містить матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвяченої 100-річчю від дня народження мистецтвознавця і архітектора Логвина Григорія Никоновича, яка відбулася 11-12 червня 2010 року в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж».

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Редакційна колегія: Погорілець О.Г. (*голова*), доктор історичних наук, професор Баженов Л.В. (*заст. голови*), кандидат історичних наук Трембіцький А.М. (*відп. секретар*), доктор історичних наук, професор Кабачинський М.І., доктор історичних наук, професор Брицький П.П., доктор історичних наук, професор Пивоваров С.В., доктор історичних наук, професор Струкевич О.К., доктор історичних наук, професор Григоренко О.П., кандидат історичних наук, доцент Дячок В.В., кандидат історичних наук, доцент Земський Ю.С., Толкачов Ю.І.

*Друкується за рішенням Вченої ради
Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»
(протокол № 3 від 16.09.2010 р.)
та ухвалою Центру дослідження історії Поділля
(протокол №6 від 23.09.2010р.)*

© Погорілець О.Г.

© Баженов Л.В.

© Трембіцький А.М.

© Авторі матеріалів

ISBN 978-966-8587-81-8

А. М. Трембіцький

Лічництво українських лірників і кобзарів - складова системи народних поглядів і знань у галузі медицини. 85

В. Г. Візнюк

Уніформа гусар 12-го гусарського Ахтирського полку. 112

Л. А. Іваневич

Європейські тенденції та народні традиції в жіночому одязі міщан на початку ХХ ст. 115

А. М. Трембіцький

Система поділу часу українських «незрячих» мандрівних епічних співців. 119

Ю. А. Хоптяр.

Етносоціальні та демографічні процеси у Летичівському повіті Подільської губернії (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). 143

А. І. Машталір

Відзначення Шевченківських роковин у містах і містечках правобережної України в добу Національно-Демократичної революції (1917-1920 рр.). 147

В. В. Моздір

Епідемії інфекційних хвороб, як фактор утворення спілки Українського Червоного хреста на Поділлі влітку 1919 року. 154

Т. П. Антонішина, І. П. Мельничук

Витоки соціально-економічних взаємин українців та євреїв в містечках Поділля. 162

О. Б. Комарніцький

Студентство педагогічних технікумів містечок Вінниччини у середині 20-х - 30-ті рр. ХХ ст. 166

Ю. В. Олійник

Життя населення міст Хмельниччини в роки німецької окупації (1941-1944 рр.). 177

Ю. Д. Гжимайло,

Визволення Красилова. 185

В. О. Новак

Історія дослідження орнітофауни Подільського Побужжя. 188

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ

АДМІНІСТРАТИВНИХ УТВОРЕНЬ - «МІСТЕЧКО». 195

Л. А. Сердунич,

Адміністративно-територіальний устрій селища Стара Синява. 196

Машталір А. І.
м. Кам'янець-Подільський

ВІДЗНАЧЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ РОКОВИН У МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 РР)

В добу національного відродження каталізується ріст національної свідомості у жителів міст і містечок Правобережної України. Саме в цей період часу на перше місце виходять Українські національні діячі, які присвятили своє життя кращому майбутньому нашої країни. Серед таких відомих людей є постать Т. Г. Шевченка, як натхненника національної і соціальної боротьби українського народу в добу національно-демократичної революції 1917-1920 років.

Про відзначення Шевченківських роковин у містах і містечках Поділля писали цілий ряд науковців, зокрема: О.М. Завальнюк [1], О.Б. Комарніцький [2], В.С. Лозовий [3], Е.М. Мельник [4] та інші, але дослідження, що стосується більш ширшого регіону, зокрема Правобережної України на сьогодні немає.

Метою статті є висвітлення теми відзначення роковин українського поета Т. Г. Шевченка у містах і містечках Правобережної України. Проаналізувати цілу низку заходів присвячених Кобзареві.

По всій території України з 1917 року розпочалася активна робота щодо вшанування Шевченківських свят, які раніше заборонялись царським указом [5, с. 6]. Саме Шевченкове слово в цей період часу виконувало роль націєтворчого чинника, засобу виховання високої національної свідомості [6].

Після смерті Шевченка і до лютневих подій 1917 р. значною мірою зусиллями української творчої інтелігенції - поетами, співаками й композиторами - було створено культ поета-апостола правди й борця за національне визволення.

Так під час першої легальної української маніфестації у Києві в будинку Дворянського зібрання із зали засідай» був винесений портрет Царя Миколи II і на його місце встановлений портрет Кобзаря.

19 березня 1917 року по території України прокотилась хвиля демонстрацій присвячених «батьку - Шевченку». У Києві мітинг проходив за участі 100 тис. люду, які з усіх сторін столиці України сходились до Володимирського собору, де вище київське духовенство, відправляло

панахиду по Шевченкові. Священик Погорілко виголосив промову, яка розпочиналася такими словами: «Це перше Шевченкове свято, не сумне свято...» [7, с. 143-146]. Перед собором стояло українське військо під козацькими прапорами. Виступив з промовою М.С. Грушевський, яка розпочиналася такими словами: «Товариші, браття, українці! Впали з нас кайдани, наложені царською деспотією, ми можемо наново піднести прапор наших великих предків. Сімдесят літ тому тут, у Києві, найкращі сини нашого народу - Шевченко, Костомаров, Куліш і інші - постановили добиватися визволення України з московської кормиги, перетворення її в вільну республіку...» [8].

Не всі жителі містечок одностайно сприймали ідеї Шевченка, його творчість, пам'ять про генія українського народу. Так, створена 27 травня 1917 року Бершадська «Просвіта», що на Поділлі поставила п'єсу А. Каченка «Зоря нового життя». Перед початком вистави просвітянський хор заспівав «Ще не вмерла Україна», «Заповіт». Як розповідає кореспондент газети «Подільська воля», «в залі було багато таких, що навіть не підіймалися на ноги і сиділи в шапках. І все це робилося з іронією, і насмішкою... Мол, що нам якіє-то Українці» [9]. Не простою була ситуація і в Жашківській 2-класній початковій школі, де її завідувачка Гирич не визнавала українських ідей. Коли вчитель Д. Пупенко поміняв портрет царя на портрет Т. Шевченка, та викинула його, назвавши колегу хуліганом. [10, с. 84—88].

На 22 травня, в день перепоховання праху Шевченка в Україні, відбулося національне свято в честь Т. Шевченка в с. Кирилівці [11, с. 89]. Газета «Нова Рада», повідомляє про час його проведення та перелік запланованих заходів: встановлення п'єдесталу із каменя з бюстом Тараса Шевченка. Була проведена панахида по поету і борцям за Україну. Також зазначалося, що на державному рівні «велась розмова» про впорядкування могили Т. Шевченка в Каневі [12, с. 6].

Саме в с. Кирилівці в цей час утворилось товариство «Кобзар», учасники якого чимало зробили для популяризації ностатті та творчості Т. Г. Шевченка [13, арк.45].

Найбільш гучно Шевченкове слово звучало у середовищі організацій культурно-освітнього товариства «Просвіта», які були основною формою вселюдного руху за національне відродження. Особливою активністю вирізнялася Лисянська «Просвіта», що на Поділлі, яка носила ім'я Шевченка. Вже з початку революції вона «взялася до праці, до організації селянства і робітництва та розповсюдження серед них освіти». 8 березня 1917 року вѣни організували революційну маніфестацію, участь в якій взяли українці та євреї. Останні закликали до «братерського єднання євреїв з українцями». Спільне віче вирішило послати вітання Центральній Раді [14, с. 85].

У Брусиліві Київської губернії «Просвіти» відзначали роковини народження Шевченка, на урочистому зібранні виголошувалися промови про життєвий і творчий шлях поета, декламувалися його твори, виконувалися пісні на слова «Заповіту» та інших віршів. 5 листопада 1917 року

Плисківська «Просвіта» організувала музично-співочні і чір. Агітатор Черняхівський відкрив дійство промовою про завдання • а шачення про-світ'янських організацій, Великого Кобзаря. Діти виконували і Шевченкові вірші. Вечір закінчився співом «Заповіту».

Не відставала, а подекуди і обганяла свій час Подільська «Просвіта». Про, що переконливо свідчать матеріали періодичних видань та архівні дані. Так товариство «Просвіта» існувало і проводило національні свята у тому числі і Шевченківські у містечках: Смотрич, Ярмолинці, Дунаївці, Тинна, Браїлів, Гнів'янь, Печера, Немирів, Вороновиця, Кіблич, Ладижин, Жванчик, Вовковинці, Бершадь, Янів, Дунаївці, Голованевськ, Верхівка, Оринин [15, арк. 19], Тульчин [16, с. 68-78], Прикладом може бути містечко Оринин де просвіт'яни організували українську маніфестацію присвячену Т. Г. Шевченку в якій взяли участь 16 тисяч орининчан і жителів сусідніх сіл. Представники селян та інтелігенції виступили із промовами про Кобзаря [17, с. 3]. Після цього маніфестація з національними українськими прапорами, портретами Шевченка, хором рушила до місцевої школи і «Просвіти», співаючи національний гімн «Ще не вмерла Україна» і Шевченків «Заповіт» [18, с. 63].

Подібне мало місце у Смотричі [19, с. 3] та в Дунаєвцях [20, с. 25], де було організовано присвячені «батьку» Шевченку заходи.

У 1918 році склалась досить складна ситуація по святкуванню шевченкувських днів, як повідомляє газета Нова Рада. Українська інтелігенція міста Києва задумала організувати величне свято присвячене Кобзареві, але подумались надто пізно, а щоб створити щось хороше - потрібен час - говорилось у виданні, - вирішено було святкування перенести двоматрьюма тижнями пізніше, а 9-10 березня в театрі під час прем'єри вистави з всіма присутніми виконати «Заповіт» Шевченка [21, с. 3—4].

Національні свята проходили на Волині, саме в Кременці 28 грудня 1918 р. відбулося урочисте вшанування національного політичного клубу, філії національного союзу. На свято прибула місцева влада, представники різних українських місцевих організацій, близько тисячі осіб. Дійство розпочалося гімном «Ще не вмерла Україна», виконувались вірші Т.Г.Шевченка [22].

Дійства продовжувались і на початку 1919 року. Це ми можемо простежити на сторінках губерніяльного видання «Волинське життя» де поміщено багато заміток про відзначення роковин «батька українського народу» Тараса Шевченка [23].

12 лютого 1919 року відбулося велике свято на Волині, яке організувало Волинське Національне Товариство. На самому початку свята було сказано святі слова, які пророчив Т. Шевченко: «Чужому научатись і ворогу не цуратись» [24]. Всі виступи супроводжувалися виконанням гімну «Ще не вмерла Україна» і співанням «Заповіту», цитуванням віршів Т. Г. Шевченка [25]. Наприкінці свята перед громадою з'явився п. Ганюк з бандурою, багато людей не чули, як грає бандура і з нетерпінням чикали цього дійства. Перед

початком виконання аудиторія запропонувала пом'янути бат, і Тараса Шевченка, хор проспівав Заповіт «Як умру то поховайте...» [2-і

Щорічні шевченківські дні на Волині проходили з великою урочистістю, у переповнених залах [27].

У 1919 р. земства Поділля розробили низку заходів по святкуванню дня народження Т. Г. Шевченка, у зв'язку з чим губернським земством було утворено спеціальну комісію. Часопис Подільського губернського земства «Життя Поділля» закликав перетворити цей день на «урочисте національне свято», присвятити події черговий випуск журналу «Освіта», розіслані по селах 5000 при мірників брошури «Шевченківські свята на селі» [28]. З нагоди річниці народження Кобзаря у школах та дитячих закладах Кам'янецького повіту було проведено концерти, лекції [29, с. 368-372].

В серці Поділля, Кам'янці в шевченківські дні за словами відомої української діячки Поділля Олімпіади Пашенко: «... по Шевченківській вулиці до Шевченківського Народного Дому в цей день безконечним шнуром тягнулися представники урядових установ, народних самоврядувань, громадських організацій і шкіл, в повному складі професура і студентство, які покляли вінки і квіти до погруддя Шевченка» [30, с. 165-166].

Так в газеті «Українська ставка» за 11 березня 1919 р. опубліковано статтю під назвою «Дні Тараса Шевченка» [31, с. 396]. У ній сказано, що Україна святкує свої великі роковини Тараса Шевченка, оточена темною хмарою старих і нових ворогів, розірвана на шматки, роз'єднана ворогами вона все таки не випускає з очей своєї цілі, яку вказав українському народові геній Шевченка. На творах Шевченка виховалось декілька поколінь борців за кращу долю сільського люду. «Пам'ятає і буде пам'ятати народ України і всього світу свого страдника, поета, борця, за своє визволення з підтиску проклятого царату і буржуазії. Живі нерукотворні пам'ятники ставить населення Шевченкові, вже знищена панщина над тілом, а зараз зникає панщина політична й економічна» [32].

У шевченківські дні 1919 р. всі навчальні заклади Кам'янця-Подільського не працювали. В університеті відбулося урочисте засідання Ради професорів, у якому взяли участь викладачі, працівники різних рангів, представники громадськості міста, студенти-українці. їм запропонували наукові доповіді про життя і діяльність Кобзаря. [33, с. 10].

Наступного року попри численні труднощі, діячі української науки, освіти та культури міста (передусім викладачі університету та члени «Просвіти») організували низку заходів для вшанування пам'яті Кобзаря. Так, 9-10 березня були вихідними днями. Студентство взяло масову участь у багатотисячній маніфестації, присвяченій 106-й річниці від дня народження Великої Кобзаря, відкрито демонструючи своє захоплення ідеєю і справами безсмертного національного діяча [34]. В березні 1920 року в місті відбулись урочисті заходи. Відправлялись панахиди, проводились шевченківські читання, в яких брали участь як викладачі М. А. Плевако «Еволюція поглядів на Т. Шевченка», Л. Т. Білецький «Текст Шевченка у виданнях його творів» та інші професори, так і студентство. У дійстві

взяли участь шю ста, товариства «Просвіта», та вихованці дитячих садків і частина Пого люду. Повсюди майоріли жовто-блакитні стяги із національними лунгами [35, с. 29].

Відзначати пам'ять великого учителя-поета Т. Шевченка в березні 1920 р. зібралися в Пирогівській школі учні всіх початкових шкіл м. Кам'янця-Подільського. Програма літературного ранку була цілком присвячена поетові. Співались національні пісні, читались реферати, декламувались вірші поета і про нього. У святі взяли участь майже всі учителі шкіл [36]. З глибочиною зацікавленістю учні Пушкінської, Біланівської, Пирогівської, Боришківської та Китайгородської Мукши, Олександрівської церкви і Першої та Другої Фільварецьких шкіл слухали святкові виступи своїх однолітків. Святкування Шевченкових днів відбулося також у державній жіночій гімназії [37].

З цією метою Товариством ім. Песталоцці в м. Кам'янці-Подільському 9-го березня 1920 р. було влаштовано Шевченкове свято для дітей міста [38].

20 березня 1920 р. в державному театрі м. Кам'янця-Подільського відбувся літературно-вокальний ранок в пам'ять видатного поета України - Т. Г. Шевченка. Свято підготували учні й педагогічний персонал двох кам'янецьких гімназій: державної української ім. Ст. Руданського і гімназії для дорослих [39, с. 224]. На святі був присутній професор Іван Опенко, багато інших відомих в Україні діячів [40].

Святкування роковин славного сина України Тараса Шевченка продовжувалися і в наступні дні і навіть місяці. За словами Д. Дорошенка: «Десь 30-го чи 31-го березня в університеті мала відбутись урочиста академія на пошану пам'яті Шевченка. Мали читати про Шевченка реферати професори Л. Білецький, М. Васильківський, мав читати і я (Д. Дорошенко) - про вплив польської революційної ідеології на генезу політичного світогляду Шевченка» [41, с. 436]. Але чи відбулося дане засідання, автор не повідомляє.

У березні 1920 р. галицькі вояки, що перебували в Бершаді відзначили роковини Т.Г. Шевченка. Свято проходило впродовж двох тижнів [42].

На значній території і в різний час не дивлячись на складну ситуацію і за підтримки уряду УНР було організовано виступи акторів, співаків, музичних діячів перед цивільним населенням і солдатами в репертуарі яких були пісні на слова Т.Г. Шевченка. Протягом двох місяців кобзар В. Сміць та актор П. Стадник дали концерти у Жмеринці, Вінниці, Козятині, Житомирі, Коростишеві, Барі, Могилеві-Подільському. Проскуріві, Староконстантинові.

Свято відбулося і в Новій Ушиці у березні 1920 р. де українська громадськість провела Шевченківські роковини організовані повітовим комісаром Зновицьким і головою місцевої «Просвіти». У соборі за участю українських козаків відбулась панахида, яку відслужив Я. Бачинський, член «Просвіти» [43, с. 23-38].

Таким чином, в кожному населеному пункті України поряд з іконами висіли гарно прикрашені зображення Кобзаря. Майже на всіх зібраннях лунало ім'я Тараса Шевченка, виконувались пісні на його слова, які сприймалися, як заклик любити Україну, творити її кращу долю самими господарювати на рідній землі. Високий гуманізм творчості Шевченка став особливим зразком українського духовно-національного менталітету, прапором національно-визвольної боротьби, основою ідеології українського державотворення

Примітки

1. Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр./О.М. Завальнюк О.Б. Комарніцький - Кам'янець - Подільський: Абетка - НОВА, 2005.-320 с.
2. Комарніцький О.Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: монографія/О.Б. Комарніцький; за науковою редакцією професора О. М. Завальнюка.- Кам'янець - Подільський: Аксіома, 2009.-312 с.
3. Лозовий В. «Просвіта» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920)//Просвітницький рух на Поділлі 1906-1923 рр./В. Лозовий, В. Несторенко - Кам'янець-Подільський, 1996.- С. 28-38.
4. Мельник Е.М. Ім'я Тараса Шевченка в українській школі (1917-1920)//Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 17./Е. М. Мельник - К., 2004.-С. 47-51.
5. Сохацька Є. І. З Тарасом Шевченком на Святі волі//Вісник Кам'янець - Подільський.- 2007 - 9 березня.- № 10.- С. 6.
6. Там само.
7. Українська Центральна Рада Документи і матеріали у двох томах.Т. І. 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К: Наукова думка, 1996.-591 с./Український історичний журнал.- 1996.- №6.-С. 143-146.
8. Там само.
9. Завальнюк О. М. Комарніцький О. Б. Зазначена праця.
10. Комарніцький О. Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок правобережної України (1917-1920 рр.)//Наукові праці Кам'янець - Подільського державного університету- Кам'янець - Подільський, 2005.- С. 84-88.
11. Машталір А. І. Тарас Шевченко як символ національно-визвольної боротьби українців у 1917 році//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки./ред. кол. В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.- Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009.- Вип. 2.- С. 89
12. Сохацька Є. І. Зазначена праця. - О 6.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО).- Ф. 1115.- Оп. 1.- Спр.4.-Арк. 45.
14. Комарніцький О. Б. Зазначена праця, - О 85
15. ЦДАВО.-Ф. 1115.-Оп. 1.-Спр.50.-Арк.19
16. Комарніцький О. Б. Просвітницько - освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917-1918 рр.//Освіта, наука і культура на Поділлі Збірник наукових праць.- Т. 4.- Кам'янець-Подільський, 2004.- С^8-78.
17. Вісті з краю. Доклад делегата//Нова рада,- 1917,- 8 червня.- № 58.- О 3
18. Комарніцький О. Б. Просвітницько - освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917-1918 рр. Зазначена праця.- О 63.
19. Вісті з краю. Маніфестація в Смотричі//Нова рада,- 1917.- 8 червня.- № 58.- О 3.
20. Машталір А. І. Вшанування Тараса Шевченка на Поділлі у 1917-1920 рр.// Освіта, наука і культура на Поділлі Збірник наукових праць.- Т. 13./А.І.

- Машталір - Кам'янець-Подільський, 2009.- С. 25.
21. Про святкування Шевченкових роковин//Нова Рада.- 1918.- 10 березня.- №31.-С. 3-4
 22. Відкриття клубу в Кременці//Нова Рада.- 1919.- 1 січня.- № 1.
 23. Кравчук Є Рік незалежного життя//Волинське життя.-1919.-24 січня.- № 8.
 24. Канівець-Василенко Національне свято на Волині//Волинське життя.- 1919.- 14 лютого.- № 27.
 25. Відкриття Волинського Українського Національного Товариства//Волинське життя.- 1919.-15 лютого.- № 28.
 26. Там само.
 27. Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» (1918-1935 роки) Автореф. дис. канд. іст. наук... 07.00.01/НАН України. Ін-т українознав. ім.І. Крип'якевича.- Л., 2002.-23 с.
 28. Завальнюк О.М Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр./О.М. Завальнюк, В. Б. Стецюк.- Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009.-220 с.
 29. Машталір А. І. Святкування Шевченківських роковин в навчальних закладах Поділля у добу Директорії УНР//Кам'янець-Подільський - остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р./ред. кол. Смолій В.А., ВерстюкВ.Ф., Завальнюк О. М./А. І. Машталір.- Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009.- С. 368-372.
 30. Пащенко О. Тарасові річниці//Курер Кривбасу.-2002.-березень.- №.148.- С. 165-166.
 31. Машталір А. І. Шевченкіана у періодичних виданнях Поділля у 1919-1920 рр./Освіта, наука і культура на Поділлі Збірник наукових праць.- Т. 14.-/А. І. Машталір - Кам'янець-Подільський, 2009.- С. 396.
 32. Дні Тараса Шевченка/Українська ставка -1919.-11 березня.- Ч. 62.
 33. Завальнюк О.М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янця-Подільського державного Українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі/збірник наукових праць Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю утворення Кам'янця-Подільського національного університету»./О.М. Завальнюк - Кам'янець-Подільський.- 2008.-С. 10.
 34. Там само.
 35. Машталір А. І. Вшанування Тараса Шевченка на Поділлі у 1917-1920 рр. Зазначена праця.- С. 29.
 36. Святкування учнів//Наш Шлях.- 1920.- 16 березня.
 37. Святкування пам'яті Шевченка в державній жіночій гімназії//Наш Шлях.- 1920.- 17 березня.
 38. Наша школа./Бюлетень Т-ва ім. Песталоцці в Кам'янці на Поділлі//Наш Шлях.- 1920.-4 квітня.
 39. Мельник Е. М. Кам'янець-Подільська Українська державна гімназія ім.С. Рудановського (1918-1920 рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі.- Т. 9 -/Е.М. Мельник - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007.- С. 224.
 40. Шевченківське свято//Наш Шлях.- 1920.- 20 березня.
 41. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920)/в чотирьох частинах: Галицька руїна - доба Центральної Ради - доба Гетьманщини - доба Директори: друге видання./Д. Дорошенко - Мюнхен: Українське видавництво**1969.-С. 436.
 42. Завальнюк О.М., Комарницький О. Б. Зазначена праця.
 43. Лозовий В. «Просвіта».Зазначена праця.